

УДК [947.081:947.6] «1864»

І.Г. Гушчынскі,

аспірант кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ

СУТНАСЦЬ РАСІЙСКОЙ СУДОВАЙ РЭФОРМЫ 1864 г. І АСАБЛІВАСЦІ ЯЕ РЭАЛІЗАЦЫІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Судаўладкаванне і судаводства на тэрыторыі Беларусі ў парэформенны перыяд мела пэўныя адрозненні ад судаўладкавання і судаводства іншых частак імперыі. Перш за ўсё гэта звязана з тым, што рэалізацыя расійскай судовай рэформы 1864 г. праходзіла асобным шляхам і мела шэраг асаблівасцей, якія былі абумоўлены сацыяльна-эканамічнымі, палітычнымі, рэлігійнымі і іншымі стасункамі, уласцівымі паўночна-заходняй частцы імперыі. Да такіх адметнасцей правядзення судовай рэформы 1864 г. у краі адносіліся: сувязь судовай рэформы з палітыкай царызму, накіраванай на падаўленне тут нацыянальна-вызваленчага руху; увядзенне судовых статутаў 20 лістапада 1864 г. па частках (міравыя суды былі адкрыты на тэрыторыі Беларусі ў 1872 г., а акруговыя – у 1883 г.); адначасовае правядзенне на тэрыторыі Беларусі судовай рэформы і абмежаванне яе ліберальных прынцыпаў у краіне ў цэлым.

Асвятленне праблем судаводства і судаўладкавання ў Беларусі перыяду капіталізму бачыцца недастатковым. Перш за ўсё гэта звязана з тым, што канкрэтна па гэтай тэме не напісана ніводнай манаграфіі. У савецкі час дадзенай праблемай займаліся Ф.Р. Бялевіч, В.А. Марыскін, пэўныя яе аспекты ў сваёй манаграфіі «Політыка царызма в Белоруссии во 2-й половине XIX века» раскрыла С.М. Самбук. У сучаснай беларускай гістарыяграфіі варта вылучыць манаграфіі В.А. Шалкапляс «Карательный аппарат России во второй половине XIX века» і А.Ф. Свіб «Государственно-правовой статус Беларуси в составе России в пореформенный период». Шэраг артыкулаў, якія тычацца ўказанай тэмы, належыць А.А. Загорнаву і К.В. Зданкевіч. Усе гэтыя працы прысвечаны ў асноўным рэалізацыі ў Беларусі расійскай судовай рэформы ад 20 лістапада 1864 г. У цэлым, без раскрыцця асаблівасцей правядзення судовай рэформы 1864 г. у Беларусі немагчыма выяўленне ролі судовых устаноў у сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці краю.

Адмена прыгоннага права ў 1861 г. паставіла царскі ўрад перад неабходнасцю рэфармавання судовай сістэмы краіны. Падрыхтоўка судовай рэформы вялася яшчэ з 1857 г., аднак менавіта пераход да буржуазных сацыяльна-эканамічных адносін прымусіў кіраўніцтва краіны да ўвядзення суда, які б ім адпавядаў. Да таго ж у гэты час ва ўрадавых колах панавалі ліберальныя настроі, што з вышэйадзначаным сацыяльна-эканамічным фактарам прад-

вызначыла пераход да рэфармавання судовай сферы Расійскай імперыі. Першымі крокамі на гэтым шляху сталі ўвядзенне ў 1860 г. інстытута судовых следчых, у выніку чаго следчыя справы ад паліцыі пераходзілі ў кампетэнцыю судовых органаў, і адмена ў 1863 г. найбольш цяжкіх цялесных пакаранняў (кляймення, шпіцрутэнаў і г. д.). Датай жа пачатку правядзення ўласна судовай рэформы лічыцца 20 лістапада 1864 г., калі Аляксандрам II былі зацверджаны «Учреждение судебных установлений», «Устав уголовного судопроизводства», «Устав гражданского судопроизводства» і «Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями» (14 красавіка 1866 г. было зацверджана «Постановление о нотариальной части», якое вызначыла асновы арганізацыі і дзейнасць упершыню створанай у Расіі сістэмы натарыяту).

Згодна з рэформай ствараліся сістэмы мясцовых і агульных судаў. Да мясцовых адносіліся міравыя суды (як суд 1-й інстанцыі) і ў якасці апеляцыйнай інстанцыі – з'езды міравых суддзяў. Міравыя суддзі дзейнічалі на сваім участку аднаасобна і разглядалі грамадзянскія і найбольш дробныя крымінальныя справы, якія прадугледжвалі наступныя пакаранні: 1) вымовы і заўвагі; 2) грашовыя спагнанні не больш за 300 рублёў; 3) арышт не звыш 3-х месяцаў; 4) зняволенне ў турму не звыш 1 года. Да сістэмы агульных судаў у якасці 1-й інстанцыі адносіліся акруговыя суды (ад аднаго да трох на губерню), а ў якасці апеляцыйнай – судовыя палаты (адна на некалькі губерняў). Іх разгляду падлягалі грамадзянскія і крымінальныя справы, якія выходзілі па-за межы кампетэнцыі міравых судаў. Вышэйшай касацыйнай інстанцыяй лічыўся Сенат. Судовыя статуты абвяшчалі шэраг буржуазна-дэмакратычных прынцыпаў судаводства: усесаслоўнасць, аддзяленне суда ад адміністрацыі, нязменнасць суддзяў, галоснасць, вуснасць і спаборнасць. Была рэарганізавана пракуратура і ўпершыню ў Расіі заснавана адвакатура. Частка судовых органаў (міравыя суддзі) стала выбарнай. У цэлым судовая рэформа 1864 г. насіла найбольш ярка выражаны буржуазны характар з усіх рэформ 1860-х гг.

Асаблівасці правядзення судовай рэформы ад 20 лістапада 1864 г. у Паўночна-Заходнім краі вызначыліся яшчэ на этапе яе падрыхтоўкі. Да ўвядзення судовых статутаў 1864 г. існавалі розныя погляды на сутнасць судовай рэформы ў Беларусі. Дваранства беларускіх губерняў прапаноўвала ўвесці судаводства ў Беларусі па

правілах Статута 1588 г. [1, с. 57]. Менавіта гэты заканадаўчы акт ляжаў у аснове судовай сістэмы беларускіх зямель першай паловы XIX ст., пакуль не быў адменены ў 1831 г. у Віцебскай і Магілёўскай губернях, а ў 1840 г. – у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях. Дадзеная судовая сістэма была, безумоўна, больш прагрэсіўнай у параўнанні з агульнарасійскай, мела рысы ўсесамоўнасці, аддзялення суда ад адміністрацыі, выбарнасці членаў суда, калегіяльнасці пры разглядае спраў і публічнасці [2, с. 61–62]. У свеце гэтага становіцца зразумелым жаданне часткі дваранства аднаўлення дзейнасці Статута. Іншы пункт гледжання на правядзенне судовай рэформы ў Беларусі выказалі прадстаўнікі царскай адміністрацыі. Судовая рэформа ў Беларусі, па іх меркаванні, павінна была спрыяць узмацненню тут «рускага элемента» [3, с. 10]. Яны былі супраць прымянення ў краі прынцыпу выбарнасці міравых суддзяў, матывуючы гэта тым, што міравыя суддзі ў заходніх губернях акажуцца па большай частцы польскага паходжання і, маючы такім чынам прамыя зносіны з народам, стануць праводзіць польскую прапаганду [1, с. 57–58]. Такім чынам, на падрыхтоўцы рэфармавання судовай сістэмы заходніх губерняў адбіліся сацыяльна-эканамічныя, палітычныя, рэлігійныя і іншыя супярэчнасці, характэрныя для гэтага рэгіёну ў парэфарменны перыяд.

Па пытаннях аб правядзенні судовай рэформы існавала 2 праекты ўвядзення судовых статутаў: праект старшыні Дзяржаўнага савета П.П. Гагарына і праект міністра юстыцыі Д.М. Замяціна. П.П. Гагарын прапаноўваў уводзіць новыя судовыя ўстановы па частках: спачатку міравыя суды, а затым агульныя. Д.М. Замяцін жа выступаў за адначасовае і паўсюднае ўвядзенне судовых статутаў. У выніку быў прыняты план П.П. Гагарына, які праявіўся на тэрыторыі Беларусі.

Тое, што рэалізацыя судовай рэформы (а таксама земскай) у Беларусі пачалася значна пазней, чым у цэлым па імперыі, перш за ўсё звязана з падзеямі паўстання 1863–1864 гг., пасля якога паўночна-заходнія губерні знаходзіліся на ваенным становішчы, якое было паступова адменена толькі на працягу 1866–1869 гг. Урад палічыў немагчымым лібералізацыю судовай сістэмы краю, на тэрыторыі якога яшчэ нядаўна праходзілі антыўрадавыя ўзброеныя выступленні.

Уся сістэма выбараў у земскія ўстановы і міравыя суды забяспечвала значную перавагу ў іх памешчыкаў. Ва ўмовах Беларусі гэта магло абярнуцца супраць самадзяржаўя. Справа ў тым, што маёмасна-адукацыйны цэнз, які быў пакладзены ў аснову выбараў у міравыя суды, у паўночна-заходніх губернях прывёў бы да таго, што ў гэтых установах сталі б панавать польс-

кія памешчыкі, а таксама буржуазная інтэлігенцыя з ліку яўрэйскага насельніцтва і дваранства каталіцкага веравызнання. Для ўрада гэта было, зразумела, непрымальна. Надзяленне ж правам голаса толькі памешчыкаў «няпольскага паходжання», як прапаноўвалі рускія землеўладальнікі краю [4, с. 61–62], прывяло б да штучнага адхілення большай часткі дваранства ад саслоўнага і мясцовага самакіравання, што выклікала б новы ўздым незадавальнення ў яго асяроддзі. Таму ўрад прыняў за лепшае пакуль не ўводзіць тут земствы і не распаўсюджваць на гэту тэрыторыю судовыя статуты 1864 г.

Аднак з канца 1860-х гг. праяўляецца цікавасць царызму ў пашырэнні і ўмацаванні сваёй сацыяльнай базы ў паўночна-заходніх губернях. Гэта акалічнасць заахоціла мясцовую адміністрацыю паставіць пытанне аб неабходнасці распаўсюдзіць у тым або іншым выглядзе судовую рэформу 1864 г. і на Заходні край. У сваіх прадстаўленнях у Пецярбург яна звяртала ўвагу на значэнне гэтай рэформы для пануючых класаў Беларусі – дваранства, гандлёвай і прамысловай буржуазіі, зацікаўленых у забеспячэнні свайго дабрабыту праз абарону сваіх асабістых і гаспадарчых інтарэсаў [4, с. 84]. Што тычыцца ўрада, то, на яго думку, распаўсюджанне на Паўночна-Заходні край судовай рэформы было б карысным у справе русіфікацыі краю, бо уніфікацыя прававых норм садзейнічала б канчатковаму зліццю яго з астатнімі часткамі Расійскай імперыі. Такім чынам, працэс рэалізацыі судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыі Беларусі быў цесна звязаны з палітыкай царскага ўрада па русіфікацыі заходніх губерняў. Правядзенне судовай рэформы ў Беларусі звязалася з выкананнем і іншых задач. Урад лічыў, што пры гэтым скароціцца колькасць службовых злачынстваў, будуць створаны лепшыя магчымасці для працы адміністрацыйных органаў, абцяжараных разглядам судовых спраў. Некаторыя лічылі, што судовая рэформа будзе садзейнічаць выкараненню распаўсюджанага сярод прапольскі настроенай часткі грамадства меркавання аб дасканаласці былых «польскіх» устаноў [5, с. 154]. Гэта быў адзін з аргументаў і ліберальнай буржуазіі, якая патрабавала правядзення палітычных рэформ.

Пэўны час Аляксандр II і ўрад вагаліся. Аднак у выніку было прынята рашэнне паступова ўводзіць новыя судовыя ўстановы ў краі. У 9-ці заходніх губернях увядзенне судовай рэформы пачалося з міравых судов. Менавіта ў іх у сваім паўсядзённым жыцці больш за ўсё было зацікаўлена маёнткавае дваранства. Кампетэнцыі міравых суддзяў падлягалі справы аб парубках, патравах, парушэнні дамоў, аб найме сельскагаспадарчых рабочых. Такія справы былі вельмі распаўсюджаны пасля адмены ў 1861 г. прыгоннага права ў сувязі з сервітутамі, цераспалосі-

цай, барацьбой сялян за зямлю, спрэчкамі пры вырашэнні межавых пытанняў і найме сялян у маёнткі ў якасці вольнанаёмных рабочых. Памешчыкі патрабавалі хутчэйшага разгляду падобнага кшталту спраў і неадкладнага пакрыцця ім страт, пастаянна скардзячыся на маруднасць і непаваротлівасць мясцовых улад. У той жа час для самадзяржаўя міравыя суды былі цалкам бяспечныя, бо іх кампетэнцыя была вельмі абмежаваная. Гэтыя дзве акалічнасці і абумовілі тое, што ўрад пачаў увядзенне судовых статутаў у Беларусі з міравых судов.

Перад увядзеннем міравых судов у Беларусі Міністэрствам юстыцыі быў унесены ў Дзяржаўны савет праект часовых правіл аб увядзенні міравых судов у Заходніх губернях. Міністр юстыцыі граф К.І. Пален, спасылаючыся на асобыя ўмовы Паўночна-Заходняга краю, прапанаваў замяніць выбары ўчастковых і ганаровых міравых суддзяў іх прызначэннем, што і было адобрана Дзяржаўным саветам [6, с. 97–98]. Міністэрства юстыцыі са згоды мясцовых генерал-губернатораў Заходняга краю ўнесла ў сакавіку 1871 г. у Дзяржаўны савет праект аб увядзенні ў 9-ці заходніх губернях міравых устаноў асобна ад агульных. Адпаведны ўказ быў падпісаны Аляксандрам II 23 чэрвеня 1871 г. [7]. У ім урад, спаслаўшыся на адсутнасць у краі земстваў, замяніў выбарнасць міравых суддзяў прызначэннем іх урадам. Дзейнічаць міравыя суды на тэрыторыі Беларусі пачалі ў 1872 г. Такім чынам, рэформа мясцовай судовай сістэмы, хоць і з вялікімі адхіленнямі ад статутаў 20 лістапада 1864 г., на тэрыторыі Беларусі была праведзена. Аднак указ ад 23 чэрвеня 1871 г. закрануў толькі міравыя судовыя ўстановы, заставіўшы па-за ўвагай агульныя.

Увядзенне ў Беларусі акруговых судов з прысяжнымі засядацелямі самадзяржаўе адкладвала да канца 1883 г. Яно рашылася іх увесці толькі пасля таго, як на працягу 1870-х гг былі занесены пэўныя змены ў рэформу 1864 г.: была абмежавана незалежнасць суда, яго галаснасць, звужана кампетэнцыя суда прысяжных і разам з тым пашырана роля паліцыі, жандармерыі і адміністрацыі ў справах палітычных. Аднак перад неабходнасцю ўвядзення судовых статутаў 1864 г. у Зходнім краі ў поўным аб'ёме ўрад прадугледжваў развіццё ў эканоміцы краіны капіталістычных адносін. Вострая неабходнасць у развіцці прыватнага крэдыту і абарона правоў уласнасці патрабавалі ўвядзення судовых устаноў, якія б адпавядалі гэтым запатрабаванням. Тым больш вопыт дзейнасці міравых судов у заходніх губернях выклікаў у царызму надзею, што адкрыццё акруговых судов і судовых палат пройдзе гэтак жа для яго гладка [4, с. 86]. Так, 19 чэрвеня 1877 г. убачыў свет царскі ўказ аб увядзенні судовых статутаў 20 лістапада 1864 г. у поўным іх аб'ёме ў 9-ці заходніх

губернях [8]. Аднак і тут у адносінах адмыслова да Заходняга краю ўрад унёс пэўныя змены ў судовую рэформу. Па-першае, урад атрымаў права пры праглядзе агульных спісаў прысяжных засядацеляў выключачь з іх па сваім меркаванні, прычым без указання прычын. Такая акалічнасць адкрывала ўладам прастору для неабмежаванага самаўпраўства. У Беларусі, акрамя таго, былі ўведзены абмежаванні для прадстаўнікоў яўрэйскай нацыянальнасці. Пры складанні чарговага спісу прысяжных засядацеляў іх колькасць не павінна была перавышаць працэнтныя адносіны колькасці іх у павеце да агульнай колькасці жыхароў павета; старшыня прысяжных засядацеляў павінен быў абірацца з прадстаўнікоў хрысціянскага веравызнання; удзел яўрэяў не дапушчаўся па справах аб злачынствах супраць веры або звязаных з парушэннем царкоўных правілаў [6, с. 100]. Да таго ж, не былі акрэслены канкрэтныя тэрміны ўвядзення новых судовых устаноў у краі, у выніку чаго падпісанне Аляксандрам II указа ў 1877 г. аб увядзенні ў Беларусі ўсіх судовых устаноў, прадугледжаных па рэформе 1864 г., яшчэ не прывяло да іх сапраўднага адкрыцця. Толькі пасля яшчэ большага звужэння кампетэнцыі суда прысяжных, павелічэння значэння адміністрацыі і вайсковага суда ў разглядзе палітычных спраў у канцы 1870 – пачатку 1880-х гг. урад прызнаў магчымым і бяспечным для самадзяржаўя ўвесці ў заходніх губернях судовыя статуты ў поўным аб'ёме. 9 лістапада 1882 г. выйшаў указ Аляксандра II аб тэрмінах увядзення агульных судовых устаноў у паўночна-заходніх губернях. Артыкул 1 яго прадугледжваў іх увядзенне на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў на працягу апошняй чвэрці 1883 г. [9].

Акруговыя суды былі адкрыты на тэрыторыі Беларусі ў лістападзе 1883 г. Яны засноўваліся ў губернскіх гарадах і складаліся з крымінальных і грамадзянскіх аддзяленняў. Старшыня і члены акруговых судов прызначаліся імператарам па прапанове міністра юстыцыі. Што тычыцца складу прысяжных засядацеляў у акруговых судах Беларусі, то ў разглядаемы перыяд большасць іх складалі дваране, чыноўнікі, заможныя мяшчане, а таксама сяляне – службовыя асобы органаў сялянскага самакіравання і суда [10, с. 21]. На тэрыторыі Беларусі не існавала судовых палат. Таму апеляцыйнай інстанцыяй для Мінскага і Гродзенскага акруговых судов была Віленская судовая палата, для Віцебскага акруговага суда – Санкт-Пецярбургская, для Магілёўскага – Кіеўская судовыя палаты.

Так, толькі амаль праз 20 гадоў пасля прыняцця судовых статутаў у Расіі, царызм вырашыўся распаўсюдзіць іх дзейнасць на тэрыторыю Беларусі. Аднак першапачатковы ярка выражаны буржуазны сэнс рэформы быў тут значна

скажоны за кошт абмежавання галоснасці судаводства, звужэння кампетэнцыі судоў (у першую чаргу па палітычных справах) пры адначасовым павелічэнні ўплыву адміністрацыйнай улады, скасаваўшы выбарнасць міравых суддзяў і паставіўшы іх прызначэнне, як і выбар прысяжных засядацеляў, у прамую залежнасць ад бюракратыі. Царскі ўрад імкнуўся забяспечыць выгадны для сабе кадравы склад судовых устаноў у заходніх губернях. Так, згодна з сакрэтным цыркулярам Міністэрства юстыцыі ад 21 ліпеня 1885 г. «асобам польскага паходжання» забаранялася займаць нават пасады судовых прыставаў, сакратароў, а таксама натарыусаў [11, л. 42]. А ў наступным 1886 г. судовыя ўстановы краю атрымалі адпаведныя распараджэнні Міністэрства юстыцыі і па асобах яўрэйскай нацыянальнасці. Яны павінны былі быць вызвалены ад заняцця пасады канцелярыяў судовых следчых, чыноў пракурорскага нагляду і міравых судовых устаноў [12, л. 13, 52]. У выніку асноўныя нацыянальныя групы насельніцтва Беларусі былі фактычна адхілены ад актыўнага ўдзелу ў правасуддзі: беларускія сяляне не валодалі неабходным для гэтага маёмасным і адукацыйным цэнзамі, а палякі (на практыцы – фактычна ўсе прадстаўнікі каталіцкага веравызнання) і яўрэі – у сілу нацыянальнай прыналежнасці.

Такім чынам, правядзенне расійскай судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыі Беларусі мела значныя адрозненні, што было абумоўлена наступствамі паўстання 1863–1864 гг., засіллем у краі маёнткавага дваранства каталіцкага веравызнання і яўрэйскай буржуазіі. Да яе асаблівасцей можна аднесці: больш позняе правядзенне тут рэформы, паэтапнае ўвядзенне новых судовых устаноў, супадзенне па часе правядзення ў краі судовай рэформы з правядзеннем у цэлым па краіне контррэформ, адсутнасць выбарнасці міравых суддзяў, дыскрымінацыю асоб каталіцкага веравызнання пры адборы на судовыя пасады, абмежаванне колькасці яўрэйскага сярод прысяжных засядацеляў. Аднак нельга адмаўляць прагрэсіўны бок для беларускіх зямель судовай рэформы 1864 г., бо гэта быў значны крок наперад у параўнанні з дарэформеннай

судовай сістэмай, які садзейнічаў развіццю капіталістычных адносін ў сацыяльна-эканамічным жыцці краю.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. *Марыскін, А.В.* К вопросу о проведении судебной реформы 1864 года на территории Белоруссии / А.В. Марыскін // Проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной деятельности в СССР: тез. науч. докл. и сообщ. Респ. науч.-практ. конф. БГУ, Минск, 3–4 окт. 1983 г. / БГУ. Юридический факультет; редкол.: А.А. Головкин [и др.]. – Минск, 1983. – С. 57–58.
2. *Кузнецов, И.Н.* История государства и права Беларуси / И.Н. Кузнецов, В.А. Шелкопляс. – Минск: Дикта, 1999. – 272 с.
3. *Колмаков, Н.М.* Записка о Судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / Н.М. Колмаков. – Киев: Типография М.П. Фрица, 1872. – 33 с.
4. *Самбук, С.М.* Политика царизма в Белоруссии во 2-й половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 224 с.
5. *Белевич, Ф.Р.* Судебная реформа 1864 года и политика русского самодержавия по отношению к лицам польского происхождения в Белоруссии / Ф.Р. Белевич // Материалы к IX конференции молодых учёных. Общественные науки / АН БССР; под ред. Т.С. Горбунова. – Минск, 1964. – С. 150–159.
6. *Марыскін, А.В.* Некоторые проблемы государственно-правового развития Белоруссии в пореформенный период в свете решений XXVI съезда КПСС / А.В. Марыскін // Вопросы совершенствования правового регулирования общественных отношений в свете решений XXVI съезда КПСС: сб. ст. – Гродно, 1982. – С. 96–101.
7. Полное собрание законов Российской Империи. – Собр. 2. – Т. XLVI. – Отд. 1. – 1871 г., № 49750. – СПб., 1874.
8. Полное собрание законов Российской Империи. – Собр. 2. – Т. LII. – Отд. 1. – 1877 г., № 57589. – СПб., 1879.
9. Полное собрание законов Российской Империи. – Собр. 3. – Т. II. – 1882 г., № 1166. – СПб., 1886.
10. *Марыскін, А.В.* Судебная реформа 1864 года и особенности её проведения на территории Белоруссии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01 / А.В. Марыскін: Всесоюзный заочный юридический институт. – М., 1985. – 24 с.
11. НГАБ. – Фонд 183. – Воп. 1. – Спр. 37. Дело о назначении и перемещении по службе должностных лиц судебного ведомства 1885 г.
12. НГАБ. – Фонд 197. – Воп. 1. – Спр. 7. Секретная и конфиденциальная переписка 1886 г.

SUMMARY

The basic principles of Russian judicial reform of November, 20, 1864 and the features of its realization on the territory of Belarus are described in this article. The analysis of reasons which forced the Russian government to conduct this reform in Byelorussia considerably later and in the limited kind is also given.

УДК 934(1-21) «00»

М.С. Махан,
аспірант кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін гістарычнага
факультэта БДУ

ЖЫЛЫЯ КВАРТАЛЫ ШУМЕРСКІХ ГАРАДОЎ У ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ І ТЫС. ДА Н. Э.

Жылыя дамы Вавілона, што вельмі распаўсюджана (нават у цяперашні час), сценамі выходзяць на вуліцы, а іх пакоі глядзяць

ва ўнутраны двор дома, дзе звычайна, асабліва ў багатых дамах, былі пасаджаны дрэвы і знаходзіліся невялікія вадаёмы і фантаны [1].